

משיחיות וציונות בעלייתם של יהודי עיראק למדינת ישראל

שאול רגב

תקציר

יהדות בכל היא הגולה העתיקה ביותר. מחורבן הבית הראשון, ואף לפני כן מגלות יהויכין, ישבו יהודים בבבל. תקופה ארוכה מאוד הייתה בכל המרכז היהודי, ובה נתחבר התלמוד הבבלי וספרות הגאונים הענפה. יהודי בכל שללו עלייה המונית לארץ ישראל לפני בוא המשיח, כדי לא להשאיר את השכינה מאחור בגלות, שכן לפי חז"ל "גלו לבבל שכינה עמהם". אומנם היו עליות של בודדים ואף של משפחות לאורך כל השנים ובמיוחד במאה התשע-עשרה והעשרים, אבל הן באו בעקבות תחזיות משיחיות שנפוצו. עם הקמת מדינת ישראל היו עליות מסיביות של יהודים מארצות ערב. העליות הללו לוו בפעילות של ההסתדרות הציונית על ידי שליחים מארץ ישראל ובתיאום עם פעילים מקומיים. מביין כל קהילות יהודי ארצות ערב חוסלו למעשה כמעט לחלוטין רק שתי קהילות. אלה הן קהילת יהודי תימן וקהילת יהודי עיראק. כ-95% מיהודי עיראק עלו לארץ בשנות העלייה הראשונות (1949–1952). עלייה זו לוותה בויתור על האזרחות העיראקית ועל הרכוש. עיראק למעשה נתרוקנה מיהודיה בעקבות העלייה במבצע "עזרא ונחמיה". מה הביא קהילה ותיקה כל כך לחסל את עצמה ולעלות לארץ ישראל; האם ההשפעה של התנועה הציונית הייתה חזקה בעיראק יותר מאשר בארצות אחרות; והאם יהודי עיראק סבלו לאורך השנים מהתנכלויות ועל כן "שמחו" להיפטר מן השכנים המציקים? נראה שבתשובה לשאלות אלה חברו האידאולוגיה וההשפעה הציונית יחד עם מימוש התקווה המשיחית. הקמת מדינת ישראל נתפסה כשלב בתהליך הגאולה וגרמה לשינוי בגישתם של יהודי בכל. כבר עם הקמת המדינה, ועוד לפני העלייה הרשמית, החלו עליות בלתי לגליות לארץ ישראל בעיקר דרך איראן. פעילותה של המחתרת בעיראק חיזקה וביססה את ההרגשה אודות תהליכי הגאולה והביאה לעלייה המונית.

פתיחה

התתיישבות יהודים בבבל החלה עם חורבן בית המקדש הראשון, בשנת 586 לפנה"ס, ונמשכה ברציפות עד תחילת המאה העשרים-ואחת. לאחר מלחמת המפרץ הראשונה (בשנת 1991) נשארו בעיראק רק יהודים בודדים, ואולי לא נשאר אף לא אחד. למעשה כבר כמה שנים לפני החורבן החלה הגלות עם גלות יהויכין, אשר קדמה לגלות בבל הנ"ל. בבבל יצר העם היהודי את יצירתו ההלכתית בדמות התלמוד הבבלי אשר הפך לנכס צאן ברזל לעולם ההלכתי של העם היהודי. ספרות נוספת חשובה מאין כמותה היא ספרות הגאונים המהווה מעין המשך לספרות התלמודית. גם עם עליות וירידות במרכזיותה של בבל בעולם היהודי לא פסקה שם למעשה ההתיישבות והיצירה היהודית. מסיבות שאין כאן המקום להרחיב עליהן את הדיבור, יש תקופות שלגביהן אין לנו מידע מפורט לגבי היצירה הרוחנית ולגבי הקהילה, אך אין משמעות הדבר שלא הייתה קיימת קהילה באותה התקופה.

מחקרים רבים נכתבו על העליות לארץ ישראל בתקופת קום המדינה, והם התרכזו בדרך כלל בהליכים ובעובדות, ועסקו בשאלות, כגון: כיצד התארגנה העלייה בארצות השונות? מה היו פעולותיהם של השליחים? ועוד. אולם השאלה העיקרית לא נשאלה והיא, האם הייתה תשתית תיאולוגית רעיונית לעלייה? כלומר, האם הייתה זו רק תגובה ציונית, ולא מודעות תיאולוגית, ואם כן, מדוע היא לא באה לידי ביטוי לפני כן? ואולי יש לומר שהיא חברה לתשתית הציונית שהייתה קיימת או שנזרעה בעזרת התנועה הציונית שבארץ ישראל, תשתית תיאולוגית רעיונית נוספת חזקה יותר שהניעה את היהודים להיענות לחיזוריה ולפעולותיה של התנועה הציונית ולעלות לארץ ישראל מעט בשנים שלפני קום המדינה ובעיקר מיד לאחר הקמתה. במילים אחרות: כיצד נראתה בעיני יהודי ארצות המזרח הקמת המדינה?¹

אולם למרות שאיפה הכללית של תפוצות ישראל במזרח לארץ ישראל, בפועל לא היו התפוצות השונות שוות. אם בודקים את כמות העולים מהארצות השונות הן במספרים מוחלטים הן באחוזים אפשר למצוא פערים גדולים בין הארצות השונות. למעשה, משתי ארצות אנו עדים לעלייה מסיבית עד כדי חיסול הקהילה היהודית המקומית לגמרי, ובאחרות מספרים יותר נמוכים. מחלק מהארצות, למשל מצרים, אף על פי שהייתה יציאה מסיבית משם, מרבית היוצאים היגרו לארצות אחרות

1 על יחסם של חכמי המזרח לארץ ישראל לפני התנועה הציונית, ראו: ר' רוזנברג, ארץ ישראל במשנתם בפועלם ובהנהגתם של חכמי המזרח בירושלים במאה ה"ט, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"ו; י' בצלאל, נולדתם ציונים – הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח.

באירופה ובאמריקה ורק מיעוטם עלו לארץ, ואילו מעיראק ומתימן הייתה עלייה מסיבית של כ-95%².

יחסם של חכמי בבל לארץ ישראל

מבלי להמעיט בחשיבותה של התנועה הציונית שפעלה בעיראק בשנים שלפני קום המדינה, כולל פעולות המחותרת היהודית שפעלה שם, נראה שיש להביא בחשבון גורם נוסף משמעותי שאנו נוטים להמעיט בחשיבותו, והוא – הגורם הדתי-משיחי. אומנם החילוניות החלה להתפשט בקרב יהודי עיראק החל מסוף המאה התשע-עשרה, אך עדיין למרבית היהודים שבה היה קשר חזק מאוד למסורת. בעיקר נודעת השפעתו של הרב יוסף חיים (=ר"ח), הבן איש חי, על יהודי בבל. השפעה זו לא הצטמצמה לתחום ההלכה בלבד, אלא נגעה בכל תחומי החיים והמחשבה כפי שהיא באה לידי ביטוי בדרשותיו ובשיעוריו. הדרשות הכילו רעיונות עמוקים פילוסופיים וקבליים, והן הובאו לציבור בצורה פשוטה השווה לכל נפש, מתובלות במשל ובנמשל ובסיפורי מעשיות.

בהגותו של הבן איש חי יש התייחסות לנושאים הרלוונטיים לענייננו – היחס לארץ ישראל, מחד גיסא, ותפישת הגלות, מאידך גיסא. כידוע, הבן איש חי לא עלה לארץ ישראל, אולם הוא ביקר בה פעם אחת בשנת 1869 (תרכ"ט) והיה בקשר רציף עם חברו מנוער, הרב אליהו מני. הרב מני עלה לארץ ישראל, התגורר בירושלים בעת שלמד בשיבת המקובלים של הרש"ש, ולאחר מכן עבר לחברון והיה לרבה הראשי של קהילת חברון במשך שנים רבות, עד סוף ימיו. הבן איש חי היה בקשרי מכתבים איתו ושאל בהם שאלות שונות על מנהגי המקובלים בירושלים במטרה לאמצם ולהעבירם לצאן מרעיתו. על יחסו לארץ ישראל אפשר לקרוא בדברי תלמידו ועורך חלק גדול מספריו והבאתם לדפוס, ר' בן ציון חזן, שעלה בעצמו להתיישב בארץ, ולפעול בה:

אהבתו לארץ ישראל במידה גדושה עד מאוד, ובפרט אהבת ירושלים ושאר ארצות החיים ולמוסדותיהם. וכמה היה מכבד ומטיב להשליחים דרבנן, וכמה היה מלמד זכות על תושביהן ומעורר רחמים עליהם. ובזמן שהיה מגיע לו מכתב ממנהיגיהם שעומדים באיזה מצור ומצוק חלילה היה עושה הרעשות

2 ראו למשל ד' הכהן, 'עולים בסערה, ירושלים תשנ"ד, פרק שני, עמ' 54–122, ונספחים עמ' 328–323.

ומקבץ נדבות ושולח להם בהקדם האפשרי. ורוב ספריו הדפיסם בעיר הקודש ירושלים ת"ו כדי להנות את הפועלים והעסקנים תושבי ארצנו הקדושה.³ לפי הרי"ח גלות בכל היא הגלות העיקרית, לשם גלתה שכינה עימהם ומאז השכינה נמצאת בגלות יחד עם עם ישראל. בקטע מעניין בדרשה לתשובה, הנמצאת בספר "מים חיים", הוא מדבר, בין היתר, על הגאולה והשכינה: "ועיקר כוננתו לבקש הגאולה שתהיה במהרה בימינו אכי"ר הוא בעבור השכינה כביכול ולא בשביל עצמנו".⁴

הרי"ח ממשיך ומפתח את הרעיון, ומסתמך כדרכו על פסוקים על גימטריות ועל ראשי תיבות. עיקרו של דבר, בני ישראל מבקשים את הגאולה בעבור השכינה הנמצאת בגלות ולא בעבור עצמם. משגלו ישראל גלתה שכינה עימהם ומאז היא נמצאת איתם בגלות.⁵ על פי פרשנותו של הרי"ח השכינה גלתה רק לבבל, ומכאן חשיבותה המיוחדת של גלות זו לעומת שאר התפוצות. גאולת ישראל היא גאולת השכינה. עזיבת הגלות ועלייה לארץ ישראל כמעשה אנושי יזום ולא כשיבה מן הגלות על פי תוכנית הגאולה המשיחית, משמעה כביכול לעזוב את השכינה בגלות ולעלות לארץ ישראל. עלייה המונית תיתכן רק כאשר יהיו סימני גאולה, כגון קיבוץ גלויות, משיח ועוד. אם לא כן, היא אסורה כיוון שהיא מזניחה את העיקר, את השכינה בחו"ל. אולם עלייה של משפחות ושל רבנים הייתה לאורך כל השנים החל ממחצית המאה התשע-עשרה, אף כי היו רבנים בבבל שהתלוננו על כך.⁶

בהגותו של הרב יוסף חיים אין הגלות כולה מקשה אחת. למעשה הרב יוסף חיים מדבר על שלוש דרגות של מעלה: ארץ ישראל, בבל, כל העולם. בבל וארץ ישראל משלימות זו את זו, ומי שגר בבבל כאלו גר בארץ ישראל.⁷ על פי הנאמר בתלמוד, העלייה מבבל לארץ ישראל אסורה.⁸ התלמוד מספר על ר' אבא שרצה לעלות מבבל לארץ ישראל וחיפש תירוצים שונים לכך. את הסיפור

3 מתוך ההקדמה לספר דעת ותבונה, ירושלים תרע"א.

4 הרב יוסף חיים, מים חיים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 46.

5 תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים תשי"ז, עמ' רכח ואילך.

6 ראו: הרב מ' הלל, עליית חכמי בבל לארצה"ק, מקבציאל, לו, תשס"ט, עמ' תקלט-תקס.

7 כתובות קיא ע"א.

8 ברכות כד ע"ב: "רבי אבא הוה קא משתמיט מיניה דרב יהודה, דהוה קא בעי למיסק לארעא דישראל, דאמר רב יהודה: כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה, שנאמר: בבלה יובאו ושמה יהיו עד יום פקדי אותם נאם ה'. אמר: איזיל ואשמע מיניה מילתא מבית וועדא, והדר אפיק. אזל אשכחיה לתנא דקתני קמיה דרב יהודה: היה עומד בתפלה ונתעטש – ממתין עד שיכלה הרוח וחוזר ומתפלל; איכא דאמרי: היה עומד בתפלה ובקש להתעטש – מרחיק לאחריו

התלמודי הזה מסביר הרב יוסף חיים בספרו בניהו ואומר שלפעמים, כיוון שחשקה נפשם בתורה, חכמים עוברים על איסורים מסוימים ומוכנים לסבול כל עונש, ובלבד שלא יצטרכו להיפרד מאותו המעשה. להסבר דבריו מביא הרי"ח משל לחכם אחד שרצה מאוד ללמוד תורה ולא יכול היה להפסיק מלימודה עד שגם באבלותו הסתתר בחדרי חדרים ושם למד תורה. לחכמים שבאו לנחמו ומצאוהו לומד תורה הסביר שכה חביבה עליו מצוות לימוד תורה עד שהוא מוכן לקבל עונש על עבירות מדרבנן של איסור לימוד תורה באבלות, ובלבד שלא ייפרד ממנה. מקרהו של ר' אבא בתלמוד היה מקרה דומה. כיוון שהיה עז רצונו לעלות לארץ ישראל, היה מוכן לסבול עונש שהגיע לו בעוברו על איסור של עלייה מבבל לארץ ישראל.⁹

היה בדעתו של ר' אבא בדבר זה [של עלייה לארץ ישראל, ש"ר] אע"פ דידע דאיכא איסורא לעלות מבבל לא"י עכ"ז מחמת שגברה אהבתו בא"י ואינו יכול להתאפק, אמר טוב שאעשה איסור זה של עלייה מבבל לא"י אע"פ שצריך לקבל עליו עונש בב"ד של מעלה. כי מרוב אהבתו בא"י קשה עליו העליה יותר ממות.

העלייה לארץ ישראל מבבל היא משום איסור הלכתי, ומי שעושה כן יודע שהוא ייענש על כך.¹⁰ מתחילה היה מוכן ר' אבא לקבל עונש בעולם הבא על עבירה של עלייה לארץ ישראל מבבל, עבירה שהוא עושה בצורה מודעת, אולם לאחר ששמע מרב יהודה שמותר להפסיק בתפילה בדברים שיש באמירתם כבוד שמים, שמח שמצא בזה דוגמה לחיזוק סברתו בעלייה לארץ ישראל. לענייננו חשובה סברתו של הרי"ח שמלכתחילה אסור לעלות מבבל לארץ ישראל, אלא אם כן אהבתו לארץ גדולה כל כך, והוא מוכן להיענש על מעשהו זה בעולם הבא. כל זה מדובר בתקופת הגלות, אך בתקופת הגאולה הדברים ישתנו. את תקופת הגאולה מחלק הרי"ח לשתי תקופות: התקופה הראשונה היא תקופה של שחרור חלקי משעבוד, והתקופה השנייה היא הגאולה השלימה.

ארבע אמות ומתעטש, וממתין עד שיכלה הרוח, וחוזר ומתפלל; ואומר: רבונו של עולם, יצרתנו נקבים נקבים חלולים חלולים, גלוי וידוע לפניך חרפתנו וכלימתנו בחיינו, ובאחריתנו רמה ותולעה; ומתחיל ממקום שפסק. אמר ליה: אילו לא באתי אלא לשמוע דבר זה – דיי".

9 בניהו לברכות כד ע"ב.

10 נראה שפרשנותו של הרב יוסף חיים מיוחדת לבלב ולא לשאר ארצות הגולה, לפי הפסוק שמובא בתלמוד כסמכתה: "בבלה יובאו ושם [בנה"מ: ושמה] יהיו עד יום פקדי אותם [בנה"מ: אתם] נאם ה' " (ירמיהו כז, כב) אע"פ שהפסוק במקורו מדבר על כלי המקדש ולא על הגולים.

רעיון זה לומד הרי"ח ממצוות היובל. כידוע, בשנת היובל היו חוזרים השדות לבעליהם הראשונים, ועבדים עבריים היו משתחררים מעבדותם. ציון היובל נעשה על ידי תקיעת שופר במוצאי יום הכיפורים. במסכת ראש השנה¹¹ נאמר שבין ראש השנה ליום כיפור לא היו העבדים חוזרים לבתיהם ולא משתעבדים לאדוניהם. כיוון שהשנה מתחילה בראש השנה והיובל מצוין רק במוצאי יום כיפורים, הרי שעשרת הימים הללו הם במדרגת ביניים, אי אפשר להמשיך ולשעבד את העבדים, ומאידך עדיין אין לשחררם. הם נמצאים במעמד ביניים מעין מצב של הסתגלות. גם הגאולה אם כן צריכה מצב כזה של הסתגלות, מצב של עצמאות, אך אינו הגאולה השלימה על כל סממניה. כך היה במצרים וכך יהיה בגאולה העתידה:

נראה לי בסיעתא דשמיא על דרך זה הייתה החירות והגאולה לישראל ביציאת מצרים. כי בר"ה פסקה העבודה מאבותינו ובניסן יצאו ממצרים, נמצא מתשרי ועד ט"ו ניסן לא נפטרו ויצאו לחירות שלימה ממצרים, אלא עודם במצרים אך לא היו משועבדים שם. וכיוצא בזה יהיה לעתיד בגאולה העתידה להיות במהרה בימינו אמן, דכמה שנים קודם הגאולה יהיה חירות לישראל (תנצ"מאת¹²) חזקה בכמה דברים שיהיה להם מעלה וכבוד כאלו הם בני מלכים, וגם לא יהיו נגאלין לגמרי וכשיבא מלך המשיח במהרה בימינו אמן יהיה חירות ממש ויהיו ישראל מלכים וישוּבו לארצם ולמולדתם היא ארץ ישראל.¹³

מצב הביניים שבין התחלת הגאולה לגאולה השלימה או להשלמת הגאולה הוא מצב של עצמאות רוחנית, אך לא מדינית, ועד שלא יגיע השלב האחרון של הגאולה עדיין קיים האיסור של העלייה מבבל לארץ ישראל. בתקופת ביניים זו יעלו אולי בודדים לארץ ישראל, אך אין זו הגאולה ממש, ולכן איסור העלייה עדיין תקף. נראה שאלו שאינם מכירים את כל המהלך ואינם מבינים את ההבדל שבין התחלת הגאולה לגאולה ממש יטעו לחשוב שהם נמצאים בעיצומו של התהליך כאשר הם רואים

11 בבלי, ראש השנה ח ע"ב.

12 כתב זכויות שקיבלו יהודי עיראק מהשלטון העות'מאני והמשחרר אותם מחובותיהם. ראו: א' בן יעקב, יהודי בבל, ירושלים 1979, עמ' קמח; N. Rejwan, *The Jews of Iraq*. London, 1985, pp. 177–184. M.M. Sawdayee, *The Baghdad Connection*, N.Y. [The Author 1991] pp. 6–11. רבי יוסף חיים רואה בזה מאורע המקדים את הגאולה. מן הראוי לציין שלאחר מותו בוטלו חלק מן הזכויות הללו, ומספר שנים לאחר מכן, עם מותו של ר' שמעון אגסי, הוטלה חובת הגיוס לצבא התורכי. ראו: ר' יהודה פתייה, בית לחם יהודה, ירושלים תרצ"ו, הקדמה, דף א ע"ב.

13 בן יהודע לראש השנה, ח"א דף מו ע"א.

שישנה עצמאות חלקית. ואילו החכמים המכירים את התהליך יודעים את ההבדל, ואינם מתפתים לחשוב שזמן הגאולה הגיע, ולכן לא יעלו לארץ ישראל. ייתכן שהרב יוסף חיים רואה את תקופתו כתקופה של החירות הטרומ משיחית, שכן יהודי בבל באותה התקופה חיו בחירות ובעצמאות בתוך הגלות, ולא סבלו מרדיפות. אולם עם שינוי השלטון, בעקבות מלחמת העולם הראשונה, התברר שלא זאת הייתה תקופת הביניים עליה דיבר הרי"ח, וייתכן שהכרזת העצמאות התאימה בקוויה הכלליים לתיאורו של הרי"ח את התקופה הטרומ משיחית.

בעוד שדבריו של הרי"ח מכוונים אל הכלל מבחינת חיסול הגלות לא נמנעו יחידים ומשפחות לעלות לארץ ישראל במשך המאה התשע-עשרה, עוד טרם העליות הראשונות מאירופה והקמת התנועה הציונית. מבין החכמים הידועים והמשפיעים היה ר' אליהו מני שכאמור היה בקשרי מכתבים עם הרי"ח. הוא התמנה לחכם באשי בחברון ובה חי ופעל במשך כארבעים שנה. גם משפחתו של הרב ניסים, מי שלימים היה הרב הראשי לישראל, עלתה לארץ והשתכנה בירושלים, וכן הרב המקובל הרב יהודה פתיה, ועוד. גם תלמידו המובהק של הרי"ח והמביא את כתביו לבית הדפוס, הרב בן ציון חזן, עלה לארץ ופעל בה יחד עם חכמי בבל אחרים לבניית הישיבה הגדולה "פורת יוסף", שהייתה יוזמתו של הרי"ח, ואף דאג לתורם להקמת הישיבה. אך כאמור כל אלו היו עליות של בודדים ולא של קבוצות.

ר' שמעון אגסי (1862–1914) שהיה תלמיד חבר של הרי"ח, מביע בהספד שהספיד את רבו¹⁴ את מורת רוחו מעזיבתם של חכמים בדורו את בגדד ועלייתם לארץ ישראל. לדבריו, פעולה זו גורמת לדלדולה הרוחני של הקהילה בגולה כיוון שתלמידי חכמים אלה, לאחר שבגרו והגיעו להוראה, עולים לארץ ישראל מבלי שהיה סיפק בידם להכין תלמידים ולחנכם שימשיכו את דרכם. לעומת זאת, בתי ספר של כ"ח החלו להשפיע השפעה חילונית על החינוך היהודי, כך שהקהילה מתרוקנת מן המנהיגות הרוחנית.¹⁵ במכתב ששלח אגסי לנמען עלום שם, שהוא כנראה תשובה למאמר או מכתב שאותו נמען כתב, ואולי שלחו לר' שמעון אגסי, מתלונן אגסי נגד מגמת העלייה של חכמים לארץ ישראל. שתי טענות עיקריות הוא טוען במכתבו זה: האחת, דלדולה הרוחני של הקהילה עד כדי הגעה למצב הרוחני שלפני הגעתו של ר'

14 ר' שמעון אגסי, אמרי שמעון, ירושלים תשכ"ח, עמ' רלט-רמב.

15 ראו: ש' רגב, היחס להשכלה בקרב הרבנים בבבל: ר' יוסף חיים ור' שמעון אגסי. בתוך: מחקרים בקורות יהודי בבל ובתרבותם, בעריכת יצחק אבישור וצבי יהודה, אור יהודה תשס"ב, עמ' 97-118.

צדקה חוצין לבבל,¹⁶ עת נתרוקנה בגדד מסמכות רוחנית; השנייה, שהקהילה השקיעה למעשה כספים רבים בחינוכם ובהכשרתם של חכמים אלו, ואינה רואה פירות בעמלה. הוא למעשה מתייחס לכך כעין בגידה בקהילה, וכך הוא כותב:

[...] מאחר שחו"ר [=שחכמי ורבני] עירנו יע"א [=ישמרה עליון אמן] עושה אצלם תנועה גדולה לעקור דירתם מפה ולנסוע א' אחר א' לירושת"ו [=לירושלים תיבנה ותיכונן] זולת הנוסעים לחזות בנועם ה' ולהתלונן בצל שדי, וגדיים שיעשו תיישים ג"כ אין. ועכ"ז נבחרי העדה מנהלי צאן קדשים אוטמים אזנים ועוצמים עינים מראות את הנולד. וא"כ מה תהא אחריתנו [...] וגם אל הנוסעים נשא פנינו, היש לכם צדקה לעשות זאת לנטוש ולעזוב מולדתכם מאחר שעל חשבון העדה הם ניזונים מנעורם ועד עתה, ועד כה סבלה העדה עמלם וטרחם כרי לאכול אח"כ מפריים ולשבוע מטובם. ועכשיו שגדלו ועשו פרי יתנו פרייהם אל הרי ישראל. כך עוזבים לבני לוייה, האם על קרן הצבי נתנו בני העדה את מעותיהם? וכל זה אני אומר מחיוב השכלי [...].¹⁷

פעילות ציונית דתית

דמות נוספת שהשפיעה רבות על יהודי עיראק היא ר' אהרן ששון נחום (בגדאד תרל"ג – ירושלים תשכ"ב), המכונה "המורה".¹⁸ הוא היה מורה לעברית, ומי שהנהיג שיטת לימוד חדשה ללימוד השפה שנקראה "עברית בעברית". הוא לימד, יסד וניהל מספר בתי ספר בבגדד. עיקר פעילותו מלבד ההוראה הייתה הפעילות הציונית. הוא החדיר וניהל את כל ענייני הציונות בבגדד החל משנת 1920 ועד גירושו מבגדד בשנת 1936, אז נעצר על פעילותו הציונית וכתביו הוחרמו. הוא הצליח להציל חלק מהם, ולאחר משפטו, שבו הגן על הציונות, גורש מעיראק ועלה לארץ ישראל. הוא יסד אגודות עבריות ציוניות בבגדד.

16 ר' צדקה חוצין הובא מאר"ץ [=מאדם צובה] לבגדד סביב שנת 1750 לאחר שבמגפה הגדולה שהייתה בבגדד מספר שנים לפני כן נספו כל תלמידי החכמים בעיר, והיה צריך להקים את התשתית הרוחנית מחדש. ראו: ר' צדקה חוצין, עבודת הצדקה, א, מהדורת ש' רגב, ניו יורק 2017, מבוא עמ' 7–35.

17 ר' שמעון אגסי, זהב שבא, ירושלים תשמ"ט, עמ' קעו.

18 ראו: א' בן יעקב, יהודי בבל, ירושלים 1979, עמ' רמב–רמו; הנ"ל, יהודי בבל בארץ ישראל, ירושלים תשמ"מ, עמ' 194–197.

החוקרים מציינים בדרך כלל את פעילותו הציונית בבגדד ולמעשה ציירו אותו כדמות ציונית נלהבת שפעלה רבות לארגונה ולפעילותה של התנועה הציונית בבגדד, אך למעשה הוא היה גם רב שומר תורה ומצוות ודורש דרשות, ובפעילות זו המשיך בירושלים גם לאחר עלותו לארץ. החדרת לימוד השפה העברית בקרב תלמידי בתי הספר, מעבר ליכולת הקריאה בסידור התפילה, הקריאה בתורה ולימוד עברית למבוגרים בבגדד, לא הייתה רק תוצאה של הפעילות הציונית, אלא החדרת התרבות היהודית והכנה לעלייה לארץ מתוך הכרה כי בא מועד הגאולה. איננו יכולים לומר מה היה בדרשותיו שדרש בבגדד כיוון שהן לא שרדו בכתובים, ואולם הרעיונות המרכזיים של הדרשות עובדו לספרים-קונטרסים ונדפסו בירושלים בשנות החמישים.¹⁹ חלק גדול מספריו מוקדשים לענייני משיחיות וגאולה ובין היתר הוא מתייחס בהם גם לנבואות דניאל תוך כדי שהוא מציע את חישוביו למספרים ולתאריכים המופיעים בספר דניאל. בחישוביו השונים הוא מביא אסמכתות וגימטריות להקמת המדינה בשנת תש"ח. כיוון שהדברים נדפסו כאמור לאחר קום המדינה קשה לקבוע אם אמר דברים דומים לפני קום המדינה בהיותו בבגדד או לאחר עלייתו לארץ, או שמא זוהי ראייה רטרואקטיבית. מכל מקום בתיאוריו השונים את מהלך ההיסטוריה העולמית הוא מראה כיצד מהלך של כמה מאות שנים החל מכיבוש קושטא על ידי העות'מאנים מתחיל מהלך ארוך של חבלי גאולה המביא עד הקמת המדינה.²⁰ הגאולה צריכה להיות ברצון העמים, והשלבים הראשונים צריכים להיות שחרור ישראל משביים. בגלות הוא רואה שני שלבים: שלב א – שעבוד תחת עול הנצרות הקתולית, ושלב ב – התפשטות הכנסייה הפרוטסטנטית ומאבקי הכוח בינה ובין הכנסייה הקתולית, מה שהביא בסופו של דבר להיחלשותה של הכנסייה הקתולית ולזכויות אזרחיות ליהודים.

על הפסוק המתאר את חזרת העבדים בשנת היובל הוא אומר: "בשנת היובל הזאת תשבו איש אל אחוזתו, הזאת עולה ה' אלפים ת"ח. ואם היו הדור כולם זכאים היו נגאלים. וכאשר לא היו, נתעכבה עד תשב"ו שהיא שנת תש"ח".²¹

ר' אהרן ששון מתאר את התהליכים ההיסטוריים ממבשרי הציונות והעליות הראשונות ועד הקמת המדינה כחלק מתהליך הגאולה וקיצוץ גלויות, תהליך שמשתתפות בו אומות העולם. ההכרה בזכות הבית הלאומי לעם ישראל נובעת לדעתו משינוי הסטטוס של העם מסטטוס של שבוי בגולה להכרה בנו כאזרחים שווים

19 תוצאות חיים, תשט"ו; מקור חיים, תשי"ז; אהבת חיים, תשי"ט; שנות חיים, תש"ך.

20 תוצאות חיים, עמ' יח-כ.

21 אהבת חיים, ירושלים תשי"ט, פ"ב, עמ' יא.

זכויות. התהליך מתחיל בשנת 1835, היא השנה שבה הושלם תהליך האמנסיפציה ליהודים באירופה. האמנסיפציה מסמלת לדעתו את התחלת תהליך הגאולה בכך שעם ישראל הפך מעם שבוי חסר זכויות לעם חופשי. התעוררות העם אינה יכולה להיות שלא בהסכמת או בדחיפת האומות אלה. ובכך למעשה פותר את בעיית שלוש השבועות שאחת מהן היא שלא ימרדו באומות. קבלת הזכויות עקב הכרת האומות בוודאי שאינה מרידה באומות, ולכן לדעתו מתחיל בזה הליך הגאולה. את דבריו הוא מבסס על פרשנות פסוקים מהתורה ומהנביאים. להלן הקטע כלשונו:

ושב ה' את שבותך וגו'.²² הבחינה הא' של הגאולה היא ששיב ה' את שבותנו, שיתחילו האומות לקבלנו לאזרחים ולא יחשבונו עוד לשבויים. ודבר זה התחיל סביב לשנת ה"א תקצ"ה. וירחמך, שאז קמו רבנים ודרשו ברבים וכתבו ספרים ומהם כתבו מאמרים בעתונים זה מצד אחד. ולחץ רוסיא ליהודים בארצה אז נוסדו פה ושם ועדים בשם חובבי ציון וקנו מגרשים ויסדו מושבות והביאו חלוצים למושבות לעבוד אדמת ארצנו ולשמרה. ואז נתקיים מה שאמר בהושע²³ הנה אנוכי מפתיה, את החלוצים ע"י חובבי ציון, והולכתיה המדברה ונתתי לה את כרמיה משם וגו' ואת עמק עכור לפתח תקוה. אענה נאום ה',²⁴ אענה את השמים בטל ומטר, והם החלוצים יענו את הארץ לעבדה ולשמרה, והארץ תענה את הדגן ואת התירוש והיצהר. והם, והמנצחים, יענו את יזרעאל, את החלוצים, לשבת פה ושם במושבות לתמוך בהם. ושב וקבצך, מהצהרת בלפור, מכל העמים אשר הפיצך ה' אליהך שמה²⁵ וזה מהקמת מדינת ישראל. ונקבצו בני יהודה ובני ישראל יחדיו ושמו להם ראש אחד ועלה מן הארץ כי גדול יום יזרעאל.²⁶ ופירש"י וז"ל: ושם תשיבו אל לבבכם לשוב אלי כמו שנאמר על ידי מרע"ה והשבבות אל לבביך בכל הגוים אשר הדיחך וגו', ושב ה' את שבותך וגו' אף כאן ונקבצו בני יהודה ובני ישראל יחדיו וגו'. עכ"ל. יום יזרעאל תרגומו ארי רב יום כנשתהוון.²⁷

את פעולותיהם של מונטיפיורי ושל הברון רוטשילד בארץ ישראל רואה אהרן ששון כחלק מן התוכנית האלוהית לגאולה. תאריכי הולדתם של אלה והצלחתם הוכנו

דברים ל, ג.	22
הושע ב, טז-יז.	23
שם, כג-כד.	24
דברים ל, ג.	25
הושע ב, ב.	26
אהרן ששון נחום, מקור חיים, ירושלים תשי"ז, עמ' כג.	27

מראש כך שיוכלו למלא את התפקיד שיועד להם בתהליך. משה מונטיפיורי נולד לפני התחלת התהליך כדי להכינו מבעוד מועד. הוא צריך להיות קיים בפועל בזמן התחלת התהליך ואף שנולד לפי חישובו של ששון שנתיים בלבד לפני התחלת התהליך הוא חי מאה ואחת שנים כדי שיספיק למלא את ייעודו. לדעת ששון התאריך הקובע הוא שנת תקמ"ו, על פי הפסוק²⁸ "אתה תקום תרחם ציון":

תקמ"ו היא השנה הראשונה לתשועת ישראל וזה שאמר אתה תקום תקמ"ו תרחם ציון וגו'. הרחמנות שיקדים להכין את האנשים שיעשה על ידם את מה שהוא רוצה לעשות. לכן משה מונטיפיורי נולד תקמ"ד וחיה מאה שנים ואחת. השר מונטיפיורי עלה לארץ ישראל בתשרי דשנת תקפ"ה ומאז עד תרל"ה עלה שבע פעמים. ובכל פעם עשה הרבה לטובת ישראל ולהרחבת הישוב היהודי על ידי פקידיו שבארץ. והוא הגורם הראשון והעיקרי לבנין ירושלים החדשה. בשנת תרט"ו התחילו פקידיו לקנות מגרשים מחוץ לחומת ירושלים ובשנת תר"ך התחילו בבניינים. השכונות שנבנו ע"י פקידיו וע"י אנשי לבב יראי ה' לא נתישבו בקביעות אלא משנת תר"ל.²⁹

בעוד שאנו מסופקים מה מדבריו נכתבו לפני קום המדינה ומה אחריה, מה מדבריו נכללו בדרשותיו בבגדד ומה בארץ ישראל, יבואו שיריו ויעידו. אהרן ששון כתב שירים שנדפסו בבגדד בשנת תרפ"ה. לספר השירים קרא "שירי התחיה"³⁰, וכפי שכתוב בשער הספר הוא נחלק לשני חלקים: חלק א – שירים נבחרים מספרי שירי ציון. חלק זה פותח בשיר שכתב אהרן ששון עצמו לכבוד הנדיב אליעזר כדורי בביקור שערך בבית הספר "פרדס הילדים" שבהנהלתו, ושרו אותו תלמידי בית הספר לכבוד האורח, וכן שיר נוסף פרי עטו של אהרן ששון. שאר השירים הם משל משוררים עבריים אחרים, מבחר משירי ציון; חלק ב – ארבעים ושלושה שירים משל המחבר עצמו ושיר אחד משל אביו.

שירי התחיה קוראים ליהודי עיראק להצטרף לתהליך התחיה שכבר החל בארץ ישראל ולשיבת ישראל לארצו. עיון בשירים מראה כי הם תואמים לרעיונות שהעלה

28 תהלים קב, יד.

29 מקור חיים, ב, ירושלים תשי"ז, פ"א, עמ' כז. לפי הערת המחבר חלק זה של הספר הוא המשך לספרו תוצאות חיים שבו הוא עושה חישובי קץ על פי ספר דניאל.

30 שירי התחיה, בגדאד תרפ"ה. על הספר והמחבר ראו ל' חקק, ניצני היצירה העברית החדשה בבבל, אור יהודה תשס"ג, עמ' 145–154. א' בן יעקב פרסם כמה שירים ממנו בספרו שירה ופיוט של יהודי בבל בדרות האחרונים, ירושלים תש"ל, עמ' 406–410.

בספריו, וכי המימד הציוני שבדבריו אינו מנותק ואף מתחזק במימד הדתי. להלן השיר שכותרתו "התחיה"³¹.

שוב שב רעיון התחיה, תחית בני ישראל, לשוב לארץ צביה, ציון צבי צבאות האל.
 שוב השפה העבריה היה כפי היהודים, הוכרה לשפה רשמיה, ושפת הוראת הילדים.
 שוב עצמות היבשות, מתקרבות לחטיבה, לבשו רוחות חדשות, רוח אחדות ואהבה.
 שוב תחיה הלאומית, נראית על ידי חלוצים, עבודה ועזר עמית, לבנות לנטוע חפצים.
 שוב שב האל ברחמים, לגאול עמו בנס נעלם, הפך כסאות התיר עמים, שנה הליכות עולם.
 שוב כל יעודי התורה, מתקיימים בהדרגה, ליהודים הייתה אורה, עלו מסתר המדרגה.
 שוב שבו מלכי העמים, להכיר בזכות ישראל, על ארצו ארץ ניהומים, הנקראת ארץ ישראל.
 שוב אשרה חבר עמים, ארצי לי לבית לאומי, בעזר אל דעות תמים, ישיבו לי את אולמי.
 שוב נציב יהודי ביהודה, לבנות מקלט לפזורה, יקבל ישכין שדודה, עד בא שלו העטרה.

בשיר זה אנו מוצאים ביטויים השייכים לציונות ולהתיישבות של העליות הראשונות בארץ וייסוד המושבות, כמו בבית האומר: "שוב תחיה הלאומית נראית על ידי חלוצים, עבודה ועזר עמית, לבנות לנטוע חפצים"; וכן ביטויים דתיים המדברים על הגאולה, כגון: "שוב שב האל ברחמים, לגאול עמו בנס נעלם"; או אזכור חזון העצמות היבשות שבספר יחזקאל: "שוב עצמות היבשות, מתקרבות לחטיבה, לבשו רוחות חדשות, רוח אחדות ואהבה"; הגאולה בצד המהלכים ההיסטוריים של החלטת חבר הלאומים: "שוב שבו מלכי העמים, להכיר בזכות ישראל, על ארצו ארץ ניהומים, הנקראת ארץ ישראל. שוב אשרה חבר עמים, ארצי לי לבית לאומי"; החלטה שהיא הוצאה לפועל של התוכנית והמהלך האלוהי של הגאולה הניסית:

"בעזר אל דעות תמים, ישיבו לי את אולמי". הנימה הדתית למעשה עוברת כחוט השני לאורך כל שיריו של אהרון ששון.

הפעילות הציונית

כאמור, התנועה הציונית המחתרתית לא החלה לפעול בעיראק בעקבות מאורעות 1941 הידועות בשם "הפרהוד", אלא הרבה לפני כן, ולמעשה לאחר מלחמת העולם הראשונה עם התחלת השלטון הבריטי שהחליף את השלטון העות'מאני. שליחים החלו להגיע מארץ ישראל לאסוף תרומות, ובכך עודדו והגבירו את התודעה היהודית, הלאומית והציונית. החל משנת 1925 הגיעו מורים מארץ ישראל לבגדד והשתלבו בהוראת העברית ומקצועות אחרים, ואף השתלבו בהוראה בבתי ספר של אליאנס. הצעירים הללו מבתי הספר הפכו למדריכים ולמנהיגים בפעילות הציונית, ועם קבלת העצמאות בעיראק הפכה להיות יותר חשאית.³²

אגודות ציוניות החלו להתארגן בבגדד כבר משנת 1920. הן פעלו עד 1935 ולאחר הפסקה בעקבות עצמאות עיראק חודשה פעילותן בשנת 1942. בשנים הראשונות הייתה פעילות זאת בעיקר ביוזמתם של המורים העבריים ובראשם ר' אהרן ששון נחום. לאחר מכן הפעילות הובלה על ידי התלמידים שבגרו.³³ רוב האגודות היו כאלה שהפיצו את השפה והספרות העברית,³⁴ וכן עודדו את האנשים לרכוש אדמות בארץ ישראל.³⁵

כל הפעולות הללו לא יכלו למשוך את ליבם של צעירים ומבוגרים גם יחד אלמלא תאמו את הציפיות המשיחיות ואת דרשותיהם של הרבנים שהיו רוויים ברמזים משיחיים למהלכים ההיסטוריים העולמיים. כבר ראינו את תפישתו של ר' אהרן ששון המפרש את המאורעות ההיסטוריים העולמיים כהכנת תשתית לגאולה. פעמים שהוא מדבר על תשתית קרובה, מלחמת העולם הראשונה או פעולותיהם של משה

32 על הפעילות הציונית המחתרתית בעיראק נכתבו מחקרים וזיכרונות רבים, ביניהם: ח"י כהן, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים תשכ"ט; א' מאיר, התנועה הציונית ויהודי עיראק 1941–1950, תל אביב 1993; מ' גת, קהילה יהודית במשבר, ירושלים תשמ"ט; ש' הלל רוח קדים: בשליחות מחתרתית לארצות ערב, ירושלים תשמ"ה; מ' ביבי, המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק, כרך א-ד, ירושלים תשמ"ח-תשס"ה.

33 ראו: ש' שחייק, בנתיבי ההגשמה, אור יהודה 1997; הנ"ל, חלוצות במחתרת, אור יהודה 2000.

34 ראו: א' תוינה, גולים וגאולים, חלק שלישי, רמלה 1973, עמ' 31–137.

35 ראו: ת' כהן, רכישת קרקעות בארץ ישראל על ידי יהודי בגדאד בין השנים 1920–1935: מנעם ודרכי פעולה, עבודת מ"א, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ס.

מונטיפיורי והברון רוטשילד, ופעמים על תשתית רחוקה עד כיבוש ביזנטיון על ידי העות'מאנים. סביב שנת תרפ"ה הייתה התעוררות משיחית כזו בבגדד שהביאה לעלייה של מספר משפחות לארץ ישראל. אחד החכמים המשוררים הפחות ידועים הוא ר' יחזקאל אל-ביג.³⁶ משפחתו עלתה לארץ בשנת תרפ"ה, וכך הוא מתאר בספרו את נסיבות עלייתו ארצה:

ובשנת ה' אלפים ות"ר וחמשה ושמונים לספירתנו פה במתא בבל ולמנין שאנחנו מונים, העיר ה' את רוחות הגולה לעלות לארץ הקודש. כי החכם דרש בבית הכנסת בשבת ראש חדש ואמר ששנת תרפ"ה היא שנה מוצלחת ורבת ברכות וכל הסימנים הטובים והענינים החשובים בה כרוכות והוא מנה וספר ועשה גם הרבה גימטריות, אף חלם חלום נפלא ומן השמים נתנו לו אות. ובפסוק³⁷ עד אשר תפר"ה ונחלת, נתנו לו סימן ואחד המלאכים גלה לו הקץ והביעו סוד נטמן כי קרב יום המשיח בא המועד והגיע הזמן. וכל הקהל לעצתו שמעו כי הוא היה חכם נאמן.³⁸

בהמשך הוא מספר שגם אימו ודודותיו שמעו את הדרשה, וכך התקבלה ההחלטה לעלות לארץ ישראל. תחילה דודו ודודתו קיבלו עליהם בנדר ובשבועה את ההחלטה לעלות, וזאת הייתה ההרגשה בעיר: "ויום יום היו יוצאות שיירות עמוסי אוכל וצידה ומשארותם צרורות". הביטוי "משארותם צרורות" לקוח מסיפור יציאת מצרים, והמחבר רומז לנו להרגשתו, כי עלייה זאת לארץ ישראל כתוצאה מאותו חישוב הקץ דומה לגאולה הראשונה שבה נגאלו ממצרים. גם הוריו של המחבר מכרו את כל הרכוש וכאמור עלו לירושלים באביב באותה השנה, תרפ"ה.

אין אנו יודעים מי הוא אותו רב דרשן מיוחד ייחודים, משתמש בגימטריות ואף מתגלים לו סודות בחלום. הוא גם מתרגם את דבריו לשפת המקום כדי שהמון העם שבא לשמוע את דרשותיו יבין אותם. לפי דבריו, המחבר עצמו לא הלך לשמוע את הדרשה, אלא רק אימו ודודותיו. הוא גם אינו מציין שאביו הלך לשמוע את הדרשה, אולם אותו דרשן היה דורש כל ערב לאחר תפילת ערבית בבית הכנסת, ודרשות אלו

36 על ר' יחזקאל אל-ביג, ראו בהקדמת א' בן יעקב לדיואן של אל-ביג שיצא בקליפורניה 1983, והוא מכיל את שבעת ספרי השירה הראשונים שפרסם עד אז.

37 שמות כג, ל.

38 יחזקאל אל-ביג, מארם נהרים עד ירושלים, ניו יורק 1963, עמ' 17. הדברים נכללו גם בדיואן. על שנת תרפ"ה כשנת הגאולה ראו למשל פירוש המלבי"ם לדינאל יב, יב.

שמעו המחבר ואביו בקביעות. ייתכן שהוא הרב אליהו נחום שהיה קרובו של המחבר.³⁹ על הרב הדרשן הזה כותב המחבר בפתח דבריו:

אחר ערבית נוהג היה החכם שלנו לדרוש בקביעות על האדם והליכותיו ועל מדות דרך ארץ וצניעות. וביום השבת אחר סעודה שלישית הקהל מלא את העזרות לשמוע אגדותיו וביאוריו על הנגלות או על הנסתרות. והוא היה נכנס לפעמים לעמקם של הענינים רומז קצת על מה למעלה ומה למטה ומה לפנים. וכשהיה מפרש את ענין גן עדן לפרטיו משך את השומעים בפלאי פיו ולהטיו.⁴⁰

אין פלא איפוא כי דרשתו של אותו רב דרשן על תרפ"ה כשנת הגאולה, ובפרט תוספת החלום שחלם והאות שנתנו לו מן השמים, כל אלה עשו רושם אדיר על השומעים ועוררו בהם את הרצון לעלות לארץ ישראל. הוא הוכיח את דבריו מפסוקים ומגימטריאות.

חג העצמאות הראשון – תש"ט

כאמור, הפעילות הציונית המחתרתית המשיכה ואף התגברה ככל שהתרבו המאורעות בארץ ישראל לקראת החלטת האו"ם על הקמת המדינה. יחס השלטונות כלפי היהודים החמיר, ויהודים שנחשדו בפעילות ציונית כלשהי נשפטו למאסר. לקראת יום העצמאות הראשון למדינת ישראל הוחלט על ידי מנהיגי המחתרת ופעיליה שיש לחגוג את היום כחג דתי לכל דבר. פעילי המחתרת ברובם המכריע לא היו דתיים, אך כנראה מתוך הבנה והכרה של האוכלוסייה הוחלט על חגיגה בעלת אופי דתי ולא חילוני. הם גם לא התייעצו בסמכות הרבנית או בוועד הרוחני,⁴¹ אלא עשו זאת על דעת עצמם.

באותו הזמן הייתה עיראק נתונה תחת משטר צבאי עקב הצטרפותה למאמץ המלחמתי בארץ ישראל. היו כמובן הגבלות תנועה ולא ניתן לדבר על מסיבות מרכזיות. לכן הוציאה המחתרת חוברת הוראות כיצד לציין את היום במסגרת המשפחתית מבלי לעורר את תשומת לב השלטונות. גם הדפסת החוברת נעשתה

39 ראו: 'י' משה, קץ הימין, ירושלים תשכ"ז, עמ' ל.

40 שם, עמ' 5.

41 בבגדר פעלו שני ועדים נבחרים: הוועד הגשמי שהיה אחראי לעניינים הגשמיים, והוועד הרוחני שכלל רבנים שהיו אחראים לעניינים הדתיים. ראו: א' בן יעקב, יהודי בבל, ירושלים 1979, עמ' רעה-רעו.

בצורה מחתרתית והיא הודפסה במרתפי בית הכנסת שהגבאי והשמש שלו היה אביו של אחד הפעילים במחתרת.⁴²

התנועה פרסמה קול קורא ובו הוראות מדויקות כיצד יש לחגוג את היום. ההוראות היו כתובות בערבית והטקסטים היו כתובים בעברית. בין היתר נכתב שם: מאחר ואיננו יכולים להניח ליום נהדר זה לחלוף אחרי שמתנו לו עשרים מאות שנים מבלי להביע את הרגשותינו הכמוסות ואת החדווה בלבנו, על כן אנו קוראים לכל אחינו בגולה זו לחגוג את יום השנה הראשונה לאירוע היסטורי מאושר זה כפי שיאפשרו התנאים בהם אנו חיים היום. יש לחגוג במסגרת המשפחה בלבד מבלי לגרום לרעש או להתנהג בצורה חריגה. כדי לתת ביטוי לחג זה, יש לנקות את הבתים ולקשט אותם בפרחים וירק. להתקלח וללבוש בגדי חג. יש להכין מאכלים חגיגיים. הדלקת נרות ע"י בעלות הבתים וכו'. בני המשפחה ישבו מסביב לשולחן בליל החג כדי לחגוג לפי הטקס הבא:

ברכת הדלקת נרות לאשה:

ברוך המדליק נר ישראל ומאיר את חשכת חייו.

ברכת שהחיינו.

קידוש:

ראש המשפחה יקרא את הקטע הבא: (תהלים קכ"ו – שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון וכו'). בני המשפחה ירימו כוסות יין וראש המשפחה יברך בקול רם:

ברוך המושיע את עמו ישראל מידי אויביו ומכנס נדחיו מארבע כנפות הארץ, המקים לעינינו את סוכת דוד הנופלת, ומחדש ימינו כקדם ברוך אתה ה' גואל ישראל.

רצה ה' ויהא חלקנו עם כל בוני בית ישראל וירושלים עיר הקודש במהרה בימינו אמן.

ברכת בורא פרי הגפן

ברכת שהחיינו.

לאחר מכן ישיקו הכוסות יברכו וישתו.

42 החוברת כוללת דיווחים על החגיגות בסניפים השונים של התנועה. כל שליח דיווח על הסניף שהיה אחראי לו. החוברת יצאה מחדש בשם: עצמאות במחתרת, ירושלים תשס"א. היא כוללת צילום של החוברת המקורית הכתובה במכונת כתיבה והדפסה מחודשת של הדברים עמוד מול עמוד. על תיאור הדפוס במחתרת, ראו: שם עמ' 79–82.

חג שמח לשנה הבאה בירושלים.

נוספה הערה: יש לשרוף את הדף הזה לאחר הסיום ואין לשמור אותו לחלוטין.⁴³

עדויותיהם של השליחים במקומות שונים מצביעות על ההתלהבות שהקיפה את כל היהודים. אלה שההוראות לא הגיעו אליהם התעניינו אצל שכניהם וקיבלו הוראות בעל פה. בעיר ארביל דווח גם על תפילה חגיגית בבית הכנסת, ולמוחרת קראו בתורה כמו שרגילים היו לקרוא בחגים. ראש הקהילה אמר דברי תורה בענייני היום וחשיבותו. בעיר עמארה למשל מדווח השליח:

בהתחלה התנגדו חלק מהאנשים בהשפעת כמה אנשים אדוקים. אבל במשך הימים שקדמו ליום הזה הספקנו להסביר לכל יהודי את ערך החג עד שרכשנו את כל הלבבות. גם אנשי הדת נמשכו לענין מחוץ לאיש אחד שקוראים לו "חכם".⁴⁴

שליח אחר מסכם את התרשמותו: "היהדות חגגה את החג הזה כחג קדוש ומקודש. כחג חדש שצפתה לו הרבה שנים, כחלום שנתאמת".⁴⁵

יש להדגיש כי היוזמה לא הייתה של המנהיגות הדתית, אלא של התנועה הציונית. כידוע, השליחים לא היו מבין שומרי המצוות, אולם היו ביניהם כאלה שבצעירותם עוד למדו בישיבות בגדר. אחד מאלה שלמד בישיבה עד גיל שש-עשרה בערך היה זה שניסח את אופיו ואת מהותו של החג. מובן שהם הכירו את הלך הרוחות בין בני העדה ואת זיקתם למסורת. הרבנים לא הביעו התנגדות לכל החגיגה הזאת, אף על פי שמבחינה הלכתית ייתכן שהיו פה ברכות לבטלה. גם מצד החכם באשי, הרב ששון כדורי, שהוא כשלעצמו דמות שנויה במחלוקת, אם היה לא ציוני או אנטי ציוני, לא נשמעה כל הסתייגות למהלכים הללו. וכך כותב אחד הפעילים:

התנועה הכינה את הדף למען היהדות והפיצה אותו בכל רחבי גלותנו. כרוז התנועה עשה רושם חזק על היהדות. הוא הביא את מילת ארץ ישראל לכל הלבבות. התנועה בפעולתה הכבירה הזאת ניצחה את כל מתנגדיה. היא הכריעה את נשיאות הקהילה המתרפסת בפני השליטים התקיפים, היא הכריעה את העשירים העומדים מן הצד ומשלימים עם כל עבדות והשפלה, היא הכריעה את המטיפים להתבוללות והמתנכרים ללאוחיותם, היא אפילו

43 עצמאות במחתרת, שם, עמ' 26–27.

44 שם, עמ' 61.

45 שם, עמ' 41.

הכריעה את אנשי הדת שנדהמו לפעולתה והשתמטו מלהביע את דעתם על חוקיות היום הזה.⁴⁶

ועוד הוא ממשיך וכותב:

ביום זה הופיעה יהדותנו על כל חלקיה וחוגיה עחטיבה אחת, חטיבה בלתי נפרדת. בשורת היום חדרה לכל בית ובית, לכל משפחה ומשפחה. בנפש העשיר והעני הייתה אמונה אחת, בלב היהודי החרד והיהודי המתבולל הייתה תקוה אחת, אמונה בתנועה ותקוה לעלייה וגאולה.⁴⁷ לא בכדי מסיים התיאור הזה בגאולה, שכן על פי התפיסה הבבליית הזאת שיבת ישראל לארצו גם אם היא בעזרתם, ואולי אף בלחצם ובשכנועם של חברי התנועה, היא בסופו של דבר מימוש הגאולה, ובתור שכזו הם נענים לה. כזכור, בשנת תרפ"ה הייתה עלייה לארץ ישראל על פי חישובי קץ, ללא ביטוי לשינוי ממשי בארץ ישראל, ואילו עתה אנו עדים לשינוי ממשי בארץ ישראל, בדמות הקמת המדינה. מימוש זה דורש קורבנות ואנשים נהרגו במלחמה למענו. ביניהם גם צעירים מעיראק שגנבו את הגבול ועלו לארץ בשנים של טרום הקמת המדינה. ביטוי לכך אנו מוצאים באותה תפילת אם בערב החג בזמן הדלקת הנרות:

אנא השם בזכות אברהם יצחק ויעקב, בזכות כל נביאיך וקדושיך ואוהבי שמך, יהי חלקנו בארצך, ונחוג את חגנו זה בירושלים עירך, ותבנה בית מקדשך, ותניח את נשמות בניך הטהורים שנפלו על מזבח קודשך עם כל נשמות הצדיקים והאבות. כי בדמם טהרו את ארצך, ובגופם הגנו על צאן מרעיתך ישראל. ויהי רצון שתקבץ גלוייתנו מארע כנפות הארץ, ותיענה לתפילת אמהות לשלום בניהן, ותגן ברוחך הטובה על כל בן יקר, ותיעתר לקריאת כל אם עגומה שנפרדה מיקירי לבה, והיו הבנים כשתילי זיתים מסביב לשלחן הוריהם ומקור גאון לעמם, וחומת מגן למולדתם. אמן כן יהי רצון.⁴⁸ יש להניח כי האם אמרה את התפילה בערבית ולא בעברית, והבן הביא את כל התפילה בעברית, כפי שהביא את הדו-שיח שהיה בינו ובין אימו והמופיע לפני התפילה בעברית, למרות השיחה שהייתה בערבית. לענייננו חשוב התוכן ולא הנוסח. האם מודעת למציאות המלחמתית בארץ ישראל באותה העת על קורבנותיה, אך היא רואה בזה הליך של גאולה. היא מצפה לחוג את החג בירושלים, ולא בכדי היא

46 שם, עמ' 33.

47 שם.

48 שם, עמ' 75.

מתפללת לכך כשבעצם משמעו מעין עלייה לרגל. זה הוא אם כן לא חג חילוני, אלא בעיניה הוא חג דתי לכל דבר.

שנים ראשונות בארץ ישראל

בשנת 1952 נשלחה מטעם ועד העדה הבבלית בירושלים משלחת של רבנים לבקר את העולים במחנות הנוער בבן שמן, בכרכור, באחווה, ובמחנות העולים בבית ליד, בפרדס חנה ובבנימינה. הרבנים כתבו דו"ח על הביקור, והוא נמסר לוועד עדת הבבלים בירושלים. בין המכותבים היו גם הרבנים הראשיים, הסוכנות היהודית, השרים הדתיים, הסתדרות המזרחי העולמית, מרכז אגודת ישראל וועד עולי בבל בתל אביב. הם גם מסרו דו"ח בעל פה בכינוס של רבני העדה ומנהיגיה שהתקיים בבית הכנסת "אוהל רחל" בירושלים.

עיקר התלונות שנשמעו מפי הנערים במחנות עליית הנוער השונים היה היעדר יחס לדת, בענייני לבוש צנוע לבנות, כשרות, שמירת שבת; וכי הם מיועדים להישלח למוסדות חינוך לא דתיים. הנערים מפצירים ברבנים שיעשו כל אשר ביכולתם להעביר את רוע הגזירה. הם מבקשים בכל לשון של בקשה, מתוך כבי, לפעול לשליחתם למוסדות חינוך דתיים. הבנות מתלוננות שמכריחים אותן ללבוש מכנסיים קצרים, והן אינן מוכנות לכך. הן רגילות ללבוש שמלה מעל למכנסיים ארוכים.

במחנות העולים למבוגרים אספו הרבנים את העולים והרצו בפניהם, וכך נאמר

בדו"ח:

הרבנים תיארו להם ערך השעה שהם זכו לעלות לישראל אחרי גלות של אלפים שנה. כמו כן תיארו להם את חומרת המצב שבו הם נמצאים והסבירו להם כי זה רק זמני ושצריכים להסתגל לחיי העבודה הקשים של ארצנו ולהיות בונים את הארץ בקדושה ובטהרה.

העולים ביקשו את רשות הדיבור ואמרו שהם מבינים את חומרת המצב, את חשיבות העבודה והם מוכנים לה, אבל היו בפיהם תלונות קשות אחרות. הם התלוננו על אפליה כלפיהם ביחס לאשכנזים שבמחנה, דבר שלא פעם גרר קטטות והתערבות המשטרה וכליאתם של העולים העיראקים. הם גם התלוננו על הפרדה מכוונת של בני משפחה בשער עלייה ושליחתם לשני מרכזים שונים. את האב שלחו לבנימינה ואת הבן שצריך היה לתמוך באב שלחו לבית ליד; וכך היה גם במקרה של אחים. הם כמובן התלוננו על האוכל התפל שאינם יכולים לאכול, ופשוט הם זורקים אותו ונשארים רעבים. זה כמובן מזכיר לנו את "תרנגול כפרות" של אלי עמיר. הבן נורי מצליח להביא להוריו תרנגול שלם שהיה בוודאי יקר המציאות במעברה, אלא שהוא לא נשחט כהלכה, ועל כן הוא נזרק לפח האשפה.

סיכום

יהדות עיראק הייתה בעיקרה יהדות מאמינה ומסורתית. היה כמובן גם מיעוט חילוני, בעיקר בקרב הנוער והצעירים. אם נשאל את פעילי המחתרת הציונית והשליחים מארץ ישראל מהו ההסבר שלהם לעלייה ההמונית המסיבית מעיראק הם יצינו בוודאי את המאמצים הגדולים ואת ההשפעה שהייתה להם על האוכלוסייה היהודית, מה שהיה בוודאי נכון. אולם היה צריך להיות איזה שהוא בסיס פנימי תודעתי, וקרוב לוודאי גם דתי, להיענות הזאת. האמונה בגאולה בקרב יהודי עיראק הייתה חזקה מאוד. משפחות רבות עלו לארץ סביב שנת תרפ"ה (1925) בעקבות חישובי קץ שהצביעו על שנה זו כהתחלת הגאולה או כשנה שיש בה סגולה מיוחדת לשינוי. דרשותיו וכתבתו של ר' אהרן ששון, שהיה בהן מיזוג של ציונות ומשיחיות, יצרו קרקע פורייה להמשך הפעילות הציונית. יהודים רבים בעיראק רכשו אדמות בארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. רובם לא יכלו לממש את קנייתם בעלותם ארצה, אבל עצם הרכישה מלמדת על זיקה מיוחדת לארץ ישראל. אחרי הכול האדמות שנרכשו לא היו במרכז היישוב היהודי או בערים שבהם הייתה אוכלוסייה יהודית.⁴⁹

49 כגון אדמות דנגור בנגב שנקנו על ידי ר' שלום דנגור. אשר לשאלה מדוע הוא קונה אדמה בנגב, השיב כי כל אדמת ארץ ישראל קרושה וצריך לגאול אותה. במקום לקנות חלקה קטנה בירושלים קניתי שטח שאפשר לבנות עליו שתי ערים. ראו א' תוינה, גולים וגאולים, ג, רמלה 1973 עמ' 25–26.